

פתח דבר

ההון אינו דבר-מה, אלא יחסי-יצור מסוים; יחסי-יצור חברתי ששייך לתצורה חברתית-היסטורית מסוימת; יחסי-יצור שמתגלם בדבר-מה ונותן לו אופי חברתי ספציפי.

קרל מרקס, הקפיטל, כרך ג'

מקובל לטעון שהמרקסיזם הוא פילוסופיה, אך קרל מרקס הפסיק לכתוב חיבורים פילוסופיים כאשר היה בן שלושים בערך. בבגרותו כתב מרקס ספרי כלכלה (כגון לביקורת הכלכלה המדינית או הקפיטל), חיבורים בהיסטוריה ובסוציולוגיה (כגון "ה-18 בברומר של לואי בונפרט" או "מלחמת האזרחים בצרפת" וחלקים מהקפיטל) וכמובן גם כתבים פוליטיים (כגון המניפסט הקומוניסטי או "ביקורת תוכנית גותה"). ואולם, קשה למצוא בכתבי מרקס הבוגר חיבורים שהוקדשו במיוחד לפילוסופיה.² יוצא מן הכלל בהקשר זה הוא המבוא לביקורת

1 בתוך מהדורת כל כתבי מרקס ואנגלס – Karl Marx / Friedrich Engels, *Gesamtausgabe* (MEGA), Zweite Abteilung: "Das Kapital" und Vorarbeiten, Band 15: Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Dritter Band, Berlin: Akademie Verlag, 2004, p. 789 הפניות למהדורה זו יופיעו להלן כאשר מספר החטיבה (Abteilung) יצוין בספרות רומיות ומספר הכרך (Band) יצוין בספרות רגילות. למשל – MEGA II/15, 789.

2 כמה שבועות לאחר מותו של מרקס כתב שותפו לדרך, פרידריך אנגלס, למהפכן הרוסי פיוטר לברוב. במכתבו סיפר אנגלס כי הוא מתכוון לעבור בקרוב על כתבי היד שמרקס השאיר אחריו, וכי יותר מכול הוא מקווה למצוא שם את "ראשי הפרקים לדיאלקטיקה" (כלומר, לפילוסופיה) שמרקס תמיד רצה לכתוב. אנגלס לא מצא חיבור כזה, אך עצם החיפוש מעיד על כך שאנגלס הרגיש שהדבר חסר בכתביו של מרקס (אנגלס לברוב, 2 באפריל 1883, Karl Marx / Friedrich Engels, *Werke* (MEW), Band 36: Engels בתוך

הכלכלה המדינית (להלן: המבוא). המבוא, שנכתב ב-1857, נגנז ולא ראה אור בחייו של מרקס. הוא שרד רק כטייטה, אך נותר ככל הנראה ניסיונו היחיד של מרקס לנסח באופן שיטתי את הנחות היסוד הפילוסופיות לעיסוקו בכלכלה, בהיסטוריה ובסוציולוגיה.³

הספר שלפניכם מכיל תרגום של המבוא לביקורת הכלכלה המדינית. לתרגום זה נוסף גם תרגום ההקדמה לביקורת הכלכלה המדינית, שראתה אור ב-1859. מנקודת מבט פילוסופית ההקדמה מכילה דיון משלים ביחסים בין הכלכלה לבין הפוליטיקה וחיי הרוח. זהו הדיון המפורסם, המכיל את המשפט שהפך מאז לסימנת המטריאליזם של מרקס: "לא תודעת בני האדם קובעת את הווייתם, אלא להפך – הווייתם החברתית היא שקובעת את תודעתם".⁴ מעבר לדברים אלו, שניתן לקוראם כהנחות יסוד פילוסופיות לעיסוק המרקסיסטי במדעי החברה בכלל, ההקדמה מכילה כמה הערות אוטוביוגרפיות על הדרך שעבר מרקס מלימודי פילוסופיה ומשפטים ועד לחקר הכלכלה המדינית. ההקדמה היא ככל הנראה הסיכום הטוב ביותר להשקפותיו של מרקס על החברה, וזאת בעיקר משום שהיא בהירה וקצרה. רוב הדברים הבאים יוקדשו בשל כך לדיון במבוא, שכן העקרונות הפילוסופיים הנפרסים בו מורכבים יותר ודורשים יותר הסברים. שאלות מרכזיות העולות מהקריאה בהקדמה יידונו אגב שאלות דומות העולות מהקריאה במבוא.

3 בספרו בשביל מרקס הכרזו בדומה לכך הפילוסוף לואי אלתוסר כי הדיאלקטיקה או הפילוסופיה של מרקס מעולם לא נוסחו בכתביו באופן מפורש. לאחר מכן סייג אלתוסר את אמירתו: "אמרתי שמרקס לא נתן לנו 'דיאלקטיקה'. זה לא מדויק לגמרי. הוא נתן לנו טקסט מתודולוגי מהשורה הראשונה, שלצערנו לא הושלם. מדובר במבוא לביקורת הכלכלה המדינית" (לואי אלתוסר, בשביל מרקס, תרגום: טל מאיר גלעדי, תל אביב: רסלינג, 2018, עמ' 255).

4 ראו להלן עמ' 76.

רקע היסטורי: 1849, מרקס גולה ללונדון

יש צורך במעט רקע על חייו ועל פועלו של מרקס לאחר מהפכות 1848 כדי להבין את חשיבותו של המבוא כאבן פינה בהגותו של מרקס. לאחר מכן יהיה ניתן לתת את הדעת על תוכן החיבור ובעיקר על השאלה שהנחתה את דיוניו של מרקס במבוא: היכן להתחיל דיון בכלכלה? כפי שנראה, התשובה לשאלה זו תלויה לדידו בתפיסה פילוסופית שלמה.

שנת 1848 הייתה שנת משבר עבור מרקס והתנועה הקומוניסטית שזה עתה נולדה. חודשים ספורים לאחר פרסום המניפסט הקומוניסטי פרצו מהפכות אביב העמים. כמה חודשים לאחר מכן הסתיימו המהפכות בתבוסה. מרקס נאלץ לעזוב את גרמניה. הוא גלה ללונדון עם אשתו ג'ני ועם ילדיהם בגלות שנראתה בתחילה זמנית, אך נמשכה לבסוף כל חייהם. התבוסה והגלות גבו מחיר אישי כבד מהזוג מרקס. בעוני שהיה חלק בלתי נפרד מחייהם בלונדון מתו תוך שנים ספורות ארבעה מילדיהם.⁵ כפי שניתן לצפות, הנסיבות גבו ממרקס גם מחיר תיאורטי. הוא הפסיק את לימודי הכלכלה שהחל ארבע שנים קודם לכן, והקדיש את זמנו לפעילות פוליטית ולכתיבה עיתונאית. בכתיבתו הרגיש מרקס צורך דחוף להסביר לעצמו וכן לחבריו לתנועה הקומוניסטית מדוע נכשלו מהפכות 1848. מסקנתו הייתה שהמהפכה יצאה לדרך מוקדם מדי. סופו של הקפיטליזם יהיה במהפכה, ניבא,

5 על הקפיטל כתבה ג'ני מרקס בדיעבד: "נדיר הספר שנכתב בנסיבות קשות יותר. הייתי יכולה לכתוב לו היסטוריה סודית שלמה שהייתה מגלה הרבה, כל כך הרבה דאגות שקטות, חרדה וסבל" (ג'ני מרקס ללואיס קוגלמן, 24 בדצמבר 1867 – Bert Andréas, *Briefe und Dokumente der Familie – 1867 Marx aus den Jahren 1862–1873*, Hannover: Verlag für Literatur und Zeitgeschehen, 1962, p. 193). לדיון מקיף בתקופה זו בחייו של מרקס מומלץ לפנות לביוגרפיה שכתב דיוויד מקללן (David McLellan), *Karl Marx: A Biography*, London: Macmillan, 1973, p. 207ff.

אבל זו תוכל להגיע רק לאחר משבר כלכלי חריף, שיכין עבודה את התנאים המתאימים.⁶

רק ב-1850 חזר מרקס לשולחן העבודה. הוא השיג אישור כניסה לחדר הקריאה של המוזיאון הבריטי וגמע ספרי כלכלה בפעם הראשונה מאז 1844. הוא קרא בעיקר מכתביהם של כלכלנים בריטים ואמריקאים (אדם סמית, דייוויד ריקרדו, נסאו סניור, תומאס מלתוס, רוברט אוון, הנרי קארי ואחרים) והודיע לחבריו המהפכנים הגרמנים על תוכניתו לכתוב ספר כלכלה משל עצמו. ואולם, למרות הצהרותיו לא הצליח מרקס להתקדם במחקריו הכלכליים. התהפוכות הפוליטיות בצרפת והצורך להתפרנס שבו והפנו אותו לכתובה עיתונאית. ב-1852 הודפס בירחון הניו-יורקי **המהפכה** חיבורו "ה-18 בברומר של לואי בונפרט", שהכיל ניתוח מעמדי מקיף למצב הפוליטי המתוח ששרר אז בצרפת.⁷ בשנים שלאחר מכן תרם מרקס לעיתונים אמריקאיים עשירות מאמרים על מהפכות ומלחמות באירופה, כלכלה ופוליטיקה בריטיות, אימפריאליזם בסין והודו ועוד.⁸ שנים עברו וספר הכלכלה המובטח

6 "בשעת גאות כללית כזאת, בזמן שכוחות היצירה של החברה הבורגנית משגשגים במידת האפשר בנסיבות היחסים הבורגניים, אין לדבר כל-עיקר על מהפכה של ממש. מהפכה כזאת תיתכן רק בתקופות שמתהווה סתירה בין שני הגורמים האלה. – בין כוחות הייצור המודרניים לבין צורות הייצור הבורגניות [...] מהפכה חדשה אפשרית רק בעקבות משבר חדש. אך אף היא ודאית כשם שהוא ודאי" (מרקס ואנגלס, "מלחמת המעמדות בצרפת" (1850), כתבים היסטוריים, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1952, עמ' 97–98).

ההדגשות בציטוטים המובאים כאן ובהמשך הטקסט הן של המחבר.

7 "ה-18 בברומר של לואי בונפרט" (כתבים היסטוריים, עמ' 107 ואילך).

8 בין 1851 ל-1862 כתב מרקס עשרות מאמרים לניו יורק טריביון בנושאים שונים. לאחרונה יצא לאור קובץ מאמרים נבחרים בעריכת ג'יימס לדבטר (Ledbetter). ראו: Karl Marx, *Dispatches for the New York Tribune: Selected Journalism of Karl Marx*, London: Penguin, 2007. בעברית ניתן למצוא את המאמרים "השלטון הבריטי בהודו" ו"התוצאות הצפויות מן השלטון הבריטי בהודו" (קרל מרקס ופרידריך אנגלס, כתבים נבחרים, תרגום: דוד ליבשיץ, תל אביב: ספריית פועלים, 1955, כרך א, עמ' 238–249).

בושש לבוא. באותה תקופה היה נדמה למרקס שההיסטוריה תקדים אותו. הוא סבר שהמהפכה נמצאת מעבר לפינה וחשש שתפרוץ לפני שיוכל להגיע להישגים משמעותיים במחקריו הכלכליים. "המהפכה עלולה לפרוץ מוקדם מכפי שקיוונו", כתב לאנגלס.⁹

לדברי מרקס, המשבר הכלכלי של 1857 הוא שעורר אותו לשוב לכתיבה נמרצת.¹⁰ בקיץ של אותה שנה, בשעה שנפילת הבורסה בניו יורק גררה משבר אשראי גם באנגליה ובצרפת, פנה מרקס לנסח את העקרונות הפילוסופיים שנועדו להנחות את עבודתו לעתיד לבוא. התוצאה הייתה המבוא לביקורת הכלכלה המדינית. השאלה המנחה של המבוא היא שאלה מתודולוגית: היכן להתחיל דיון בכלכלה? במה מתחילים להסביר? אלא שאצל מרקס התשובה לשאלה המתודולוגית זהה לתשובה לשאלה נוספת: מהו הגורם, המאפיין או היחס הכלכלי המכריע? התשובה לשאלה המתודולוגית תלויה לפיכך בתפיסה שלמה בדבר הסיבתיות במדעי החברה. היא תלויה בפילוסופיה שגורסת ראשית כי מושגים וגורמים חברתיים-כלכליים הם פרטים המשתנים לפי המכלול החברתי-כלכלי שבו הם מתקיימים, ושנית כי אופיו של המכלול החברתי-כלכלי נקבע בעצמו על ידי מה שמרקס מכנה "גורם מכריע". לפי מרקס, בחברה המודרנית ההון הוא הגורם המכריע; הוא "העוצמה הכלכלית המושלת בכול".¹¹ לכן, ניתוחו צריך להיות נקודת הפתיחה של הדיון בכלכלה.

מעבר למוטיבציה שעורר במרקס המשבר הכלכלי של 1857, העקרונות הפילוסופיים שנוסחו לראשונה במבוא פתחו בפניו את

9 מרקס לאנגלס, 19 באוגוסט 1852 (MEGA III/5, 183).

10 "משבר הסחר הנוכחי המריץ אותי לעבד ברצינות את עיקרי הכלכלה שלי, ולהכין משהו גם על המשבר הנוכחי" (מרקס לֶלְסֶל, 21 בדצמבר 1857 [MEGA III/8, 223]).

11 ראו להלן עמ' 65.

הדרך להישגיו התיאורטיים.¹² כתיבת המבוא פתחה את תקופת העבודה הפרודוקטיבית ביותר של מרקס. מייד לאחר המבוא כתב מרקס את הגרונדריסה (1858–1859), אוסף טיוטות ארוך שבו עיבד וניסח חלק ניכר מחידושיו בכלכלה.¹³ תקופה פורייה זו הגיעה לשיאה ב-1867, עם פרסום הכרך הראשון של הקפיטל, ספר הכלכלה הגדול של מרקס, ונמשכה למעשה עד מותו ב-1883. בדיעבד ניתן לומר שמסקנות המבוא, ובעיקר הקביעה שאת הדיון בכלכלה יש לפתוח בבחינתו של מושג ההון, הן שהובילו את מרקס לפתוח את עבודתו הבוגרת בכלכלה בספר שהוקדש לדיון בהון – הקפיטל.

12 כך טען גם הפרשן טרל קרבר: "מרקס חזה וחווה משברי סחר ב-1850, 1851, 1852, 1853, 1855, 1856 וכן באביב ובקיץ של 1857. בשנים אלו הוא הצליח לעבוד קצת על כלכלה מדינית למרות התנאים המזעזעים (לפחות 24 מחברות ושני כתבי יד שלא פורסמו). גם ב-1857 ו-1858 סבל מרקס מעוני ומבריאות קלוקלת ונאלץ לעבוד כעיתונאי, ובכל זאת כתב את הגרונדריסה. מגוון סיבות יכולות להסביר את השינוי הדרמטי בכמות ובאיכות של עבודתו, אבל החידושים המתודולוגיים של המבוא מאוגוסט/ספטמבר 1857, שנכתב מייד לפני פרוץ הפעילות הכבירה שהחלה באוקטובר, ממלאים ככל הנראה תפקיד גדול בהסבר" (Terrell Carver, "Marx's Introduction (1857) to the Grundrisse", Karl Marx: Texts on Method, Terrell Carver (ed.), (Oxford: Blackwell, 1975, p. 27).

13 החיבור קווי יסוד לביקורת הכלכלה המדינית (MEGA II/1) מכונה ברוב השפות גרונדריסה, לפי ראשית הכותרת הגרמנית (Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie). מרקס כתב את הגרונדריסה, חיבור עשיר ומקיף, בחופשיות שמאפיינת אדם שכותב לעצמו. לא קיימות בו הגבלות מבניות, נושאיות וסגנוניות המאפיינות טקסט שנועד לפרסום. בשל כך, בין השאר, החיבור מעסיק עד ימינו את הפרשנים, ובייחוד את אלו העוסקים בהתפתחותו האינטלקטואלית של מרקס ושל המרקסיזם.

שאלת ה"מבוא": היכן להתחיל דיון בכלכלה?

כמצופה מטיוטה, המבוא הוא טקסט מפוזר יחסית. הוא מכיל פנינים תיאורטיות לצד דיונים חזרתיים. במבט ראשון נדמה כי תובנותיו של מרקס מובילות למסקנות שונות ומרוחקות זו מזו. במבט שני ניתן להבחין במהלך כללי. בחלק הראשון של המבוא מרקס מעביר ביקורת על תפיסת האטומיזם החברתי של הכלכלנים הקלאסיים. בחלק השני הוא מבקר אותם על כך שהזניחו במחקריהם את העיסוק בייצור. שני החלקים הראשונים מכינים את הקרקע לחלק השלישי, שבו מרקס דן במישרין בשאלת המבוא ומגיע למסקנתו העיקרית: ההון הוא הגורם המכריע בכלכלה המודרנית. את החלק הרביעי, שבו תוהה מרקס על מעמדם של יוצאים מן הכלל, יש להבין כסייג לכלל שנוסח בחלק השלישי.

א. לביקורת האטומיזם החברתי: כמו בכל כתביו, גם במבוא הגיע מרקס למסקנות מתוך ביקורת על הכלכלנים וההוגים שקדמו לו. בחלק הראשון של המבוא מושא הביקורת המרכזי הוא תפיסה פילוסופית שניתן לכנותה "אטומיזם חברתי". ג'ון סטיוארט מיל היטיב לנסחה: "לבני אדם בחברה אין תכונות זולת אלו הנובעות מתוך, ואלו שניתן להעמיד על חוקי טבע האינדיווידואל"¹⁴. תפיסה זו נשענת על מושג האינדיווידואל של רבים מן הפילוסופים הפוליטיים המודרניים ושל רוב רובם של הכלכלנים הקלאסיים. להשקפתם, האינדיווידואל

14 "חוקי התופעות החברתיות אינם אלא חוקי הפעולות וההיפעלויות של בני אדם המאוגדים יחד במצב החברתי. אך בני אדם במצב חברתי הם עדיין בני אדם. פעולותיהם והיפעלויותיהם עדיין מצייתות לחוקי טבע האינדיווידואל האנושי [...] לבני אדם בחברה אין תכונות זולת אלו הנובעות מתוך, ואלו שניתן להעמיד על חוקי טבע האינדיווידואל" (John Stuart Mill, *System of Logic*, London: Parker, 1843, vol. II, p. 537).

קודם לחברה לוגית והיסטורית. הובס, לוק ורוסו, למשל, דימו לעצמם כי קהילות אינן אלא תוצאה של הסכם או אמנה חברתית בין בני אדם עצמאיים מלכתחילה.¹⁵ סמית וריקרדו גרסו כי האדם הוא מטבעו ומשחר ההיסטוריה סובייקט עצמאי, שיכול לייצר לבדו וכן להתחרות ולסחור עם זולתו.¹⁶ עמדות דומות מושלות במידת מה גם בכלכלה הניאו-קלאסית, המבוססת על עקרונות האינדיווידואליזם המתודולוגי.

15 ראו לוויטן מאת תומאס הובס (תרגום: אהרון אמיר, ירושלים: שלם, 2009), על הממשל המדיני מאת ג'ון לוק (תרגום: יוסף אור, ירושלים: מאגנס, 1948) ובעיקר האמנה החברתית מאת ז'ן ז'ק רוסו (תרגום: עידו בסוק, תל אביב: רסלינג, 2006): "אני מדמה את בני האדם מגיעים לנקודה שבה המכשולים, הפוגעים בהישרדותם במצב הטבע, מתעצמים ביחס לכוחות שיש בידי כל יחיד לגייס כדי להתקיים במצב הזה. או-אז המצב הראשוני הזה אינו יכול עוד להימשך, והמין האנושי היה נשמד אילולא היה משנה את דרך חייו. [...] קושי זה, בהקשר הנושא שלי, ניתן לניסוח בזה הלשון: 'כיצד למצוא את צורת ההתאגדות המגנה והחוסה בכל הכוח המשותף על הגוף ועל הרכוש של כל אחד מהמתאגדים ושבמסגרתה כל אחד המצטרף לכלל אינו מציית עם זאת אלא לעצמו ונותר חופשי כבעבר?' זוהי בעיית היסוד שהאמנה החברתית נותנת לה פתרון" (שם, עמ' 58).

16 "אותה נטייה לסחר, שבאמצעותה אנו משיגים איש מרעהו – בהסכם, בסחר חליפין ובקנייה – את חלק הארי מאותם שירותים הדדיים טובים שאנו זקוקים להם, היא שהביאה לידי חלוקת העבודה בראשיתה בשבט של ציידים או רועים, למשל, אדם אחד עושה קשתות וחצים ביתר זריזות ומיומנות מרעהו. תדירות הוא מחליף אותם עם חבריו בבקר או בבשר צבי; לבסוף הוא נוכח לדעת שככה הוא משיג בקר ובשר צבי רב יותר משהיה משיג אילו יצא בעצמו לצוד אותם", וכן הלאה (אדם סמית, עושר העמים, תרגום: יריב עיטם ושמשון ענבל, ירושלים: מוסד ביאליק, 1996, עמ' 102); "גם בשלב המוקדם שאליו מתייחס אדם סמית יש צורך בהון מסוים כדי לצוד, ואפילו יהיה זה הון שהצייד צבר בעצמו [...] אם נניח שתחום התעסוקה בחברה מתרחב, כך שחלק מאנשים מספקים סירות וציוד דיג, ואחרים מספקים זרעים ומיכון בסיסי לחקלאות, אותו העיקרון יהיה עדיין בתוקף – ערך החליפין של הסחורות המיוצרות יעמוד ביחס מתאים לעבודה שהושקעה בייצורן" (David Ricardo, *On the Principles of Political Economy and Taxation*, 3rd ed., London, 1821, pp. 16–18).

לעומת עמדות אלו, מרקס טוען כי את פעולותיהם של בני האדם אין להסביר מתוך טבע האינדיווידואל, אלא מתוך המבנה החברתי שבמסגרתו בני האדם פועלים.

לדברי מרקס, הופעתו של אינדיווידואל עצמאי יחסית אינה מצב טבעי אלא תוצאה של תהליך היסטורי. בימי קדם היה האדם תלוי לגמרי בקבוצה החברתית שלו (המשפחה או השבט). לעומת התפיסה המקובלת בזמנו, מרקס גרס למשל כי סחר חליפין התקיים קודם כול בין קהילות ורק לאחר מכן בתוך הקהילה עצמה. התנאים החברתיים שאפשרו קיום של אינדיווידואל שיכול לייצר וכן לסחור במוצריו בעצמאות יחסית התפתחו לדבריו רק בעת החדשה. לא כל שכן, רק בעת החדשה יכול האדם לדמיין שהוא עצמאי מטבעו, ובכך להשליך את מצבו המודרני על ההיסטוריה כולה. ואולם, לאמיתו של דבר האינדיווידואל אינו עצמאי גם בתקופה המודרנית. את עצמאותו היחסית הוא מקבל מכוח המציאות החברתית שבה הוא מתקיים. במילותיו של מרקס: "האדם הוא במלוא מובן המילה זואון פוליטיקון, כלומר לא רק בעל חיים חברתי, אלא בעל חיים שיכול להתבודד אך ורק בתוך החברה".¹⁷

דרך הביקורת על מושג האינדיווידואל מגיע מרקס למסקנה כללית: גם הגורמים הפשוטים ביותר משתנים במהלך ההיסטוריה ביחס למכלול החברתי שבו הם מתקיימים. ממסקנה זו נגזרת מתודולוגיה: כדי להבין מהו רכוש, למשל, אנו מחויבים לבצע השוואה היסטורית בין מאפייני הרכוש בתקופות שונות – בין מה שמשותף לרכוש בכל התקופות לבין מה שמאפיין אותו רק בתקופות מסוימות. כך נמצא שהרכוש בימי קדם (למשל הרכוש המשותף שהיה נהוג בהודו) שונה באופן ניכר מהרכוש הפרטי שאנו מכירים מתקופות מאוחרות יותר. כך נקבל גם מושג אוניברסלי ("רכוש") וגם מושגים פרטיקולריים ("רכוש משותף", "רכוש פרטי") התקפים לחברות מסוימות בתקופות

מסוימות. בעזרת המושג האוניברסלי, טוען מרקס, אי-אפשר להבין שום תופעה היסטורית קונקרטית. יתר על כן, הוא יכול להוביל אותנו למסקנה שגויה כי טבע הרכוש או מהותו זהה לצורתו הנוכחית של הרכוש וכי היחסים החברתיים הנוכחיים הם חוקי טבע של החברה שתמיד היו ולכן גם תמיד יהיו. רק באמצעות המושגים הפרטיקולריים ניתן להבין תופעות היסטוריות. מסקנותיו של מרקס בחלק זה במבוא יכולות לשמש לפיכך כמעין מדריך מרקסיסטי לשימוש נכון במושגים.

מתוך הדיון המתודולוגי ניתן להסיק גם מסקנות פוליטיות. כאשר סמית וריקרדו תיארו את העבר בדמות ההווה, הם הניחו, וכן גרמו לקוראיהם להניח, שמה שקיים בהווה הוא טבעי ונצחי. ואולם, לדברי מרקס, גם אם רכוש בכלל הוא דבר מה המשותף לכל התקופות, רכוש פרטי הוא מציאות מודרנית ולכן זמנית. לפי אותו היגיון, עבודה אולי תמיד הייתה ותמיד תהיה, אבל עבודה שכירה היא מציאות מודרנית וזמנית. באופן כללי, ביקורתו של מרקס על האטומיזם החברתי מחזקת את המסקנה שמבנה החברה הקפיטליסטית אינו טבעי ואינו קבוע, אלא שלב היסטורי שיכול ואף צפוי להיעלם.

ב. לביקורת הדיון הישיר בחלוקה: בחלק השני במבוא מרקס מבקר את הכלכלנים הקלאסיים על כך שהם רואים במחקר הכלכלי קודם כול בחינה של חלוקת העושר. בהקשר זה הוא מתייחס בעיקר לריקרדו, שטען כי הבעיה העיקרית שעומדת לפתחה של הכלכלה המדינית היא קביעת החוקים המסדירים את חלוקת התוצר בין בעלי הקרקע, בעלי ההון והעובדים.¹⁸ מנקודת מבט בת-זמננו, הביקורת של מרקס יכולה

18 "כל תוצר האדמה, כל מה שניתן להוציא ממנה במאמץ המשותף של העבודה, המכונה וההון, מחולק בין שלושה מעמדות: בעל הקרקע, בעל האמצעים או ההון שנחוץ לעיבודה והעובדים שמעבדים אותה בחריצותם. ואולם, בשלבים חברתיים שונים היחס בין חלקי התוצר שנופלים בחלקם של המעמדות השונים בצורת דמי חכירה, רווח ושכר עבודה ישתנה באופן מהותי, וזאת בעיקר לפי פוריות הקרקע, הצבר ההון, האוכלוסייה

להפתיע. כיום נוטים למתוח ביקורת על כלכלנים ניאוקלאסיים בשל תשומת הלב המוגזמת ולעיתים הבלעדית שהם נותנים במחקריהם לשווקים (דהיינו לחליפין ולצריכה). ביקורת זו מלווה לעיתים בדרישה לחקור את סיבותיה של חלוקה בלתי-שוויונית. עם זאת, יש לתת את הדעת על כך שהדגש בביקורתו של מרקס הוא מתודולוגי. מרקס חולק עם ריקרדו את העניין בחלוקה, אך מבקר את ההנחה שניתן לדון בה בנפרד מהייצור. לדבריו, המחקר הכלכלי אינו יכול להצטמצם לכדי דיון בחלוקת העושר בחברה, אלא חייב להתרכז באופן שבו מתבצע הייצור, שכן הדרך שבה מייצרים קובעת לדידו את הדרך שבה מחלקים את התוצרים.

לשם כך מרקס מבקש קודם כול להוכיח כי תחומי הכלכלה השונים אינם תחומים נפרדים לגמרי. הוא מאמץ את ההבחנה הקלאסית בין ארבעת תחומי הכלכלה – ייצור, חלוקה, חליפין וצריכה¹⁹ – ומשתמש בתוך כך בביטויים מוקשים כגון "הייצור הוא צריכה" או "הצריכה היא ייצור". אך מרקס אינו מתכוון לטעון כי ייצור, חלוקה, חליפין וצריכה הם אותו הדבר, אלא כי תחומיה השונים של הפעילות הכלכלית תלויים זה בזה ומשפיעים זה על זה. למשל, אי-אפשר לייצר בלי לצרוך חומרי גלם או בלי לצרוך מזון. בה בעת מרקס מוסיף טענה חשובה במיוחד. בתוך יחסי הגומלין הכלכליים הייצור הוא הגורם המכריע: "ייצור

וכן המיומנות, כושר ההמצאה וכלי העבודה שבהם משתמשים בחקלאות. הבעיה העיקרית של הכלכלה המדינית היא קביעת החוקים שמסדירים את החלוקה הזו" (*Ricardo, On the Principles of Political Economy and Taxation*, pp. 1–3).

19 ניסוח בהיר במיוחד של התחומים השונים שהכלכלנים הקלאסיים מנו לצד הייצור ניתן למצוא בספר יסודות הכלכלה המדינית מאת ג'יימס מיל: "נראה כי ארבעה מיני חקירות כלולים במדע זה. אחת, מהם החוקים שמסדירים את ייצור הסחורות; שניים, מהם החוקים שלפיהם מחלקים את הסחורות שיוצרו; שלוש, מהם החוקים שלפיהם מחליפים סחורות אלו באלו; ארבע, מהם החוקים שמסדירים את הצריכה (*James Mill, Elements of Political Economy*, London: Baldwin, Cradock and Joy, 1821, p. 4).

מסוים קובע צריכה מסוימת, חלוקה מסוימת, חליפין מסוימים וכן יחסים מסוימים בין הגורמים השונים האלו". בכתבים מוקדמים יותר טען מרקס כי יחסי הייצור קובעים את היחסים החברתיים. טענה דומה מופיעה גם בהקדמה: "ההוויה קובעת את התודעה". אלו טענות כבדות משקל, שממלאות תפקיד עיקרי במטריאליזם של מרקס. ואולם, טענתו כאן שונה. הייצור אינו קובע כאן את היחסים החברתיים, אלא את הגורמים הכלכליים האחרים. במילים אחרות, הייצור קובע את אופיו של המכלול החברתי-כלכלי.

המונח "גורם מכריע" הוא מונח הגליאני.²⁰ אצל מרקס הוא משמש כדי להדגיש מצד אחד כי הייצור הוא הגורם המשפיע ביותר בכלכלה, אך מצד שני כי הוא אינו היחיד שקובע. במבוא מרקס מתייחס לנושא זה באופן כללי מאוד, אך די בהתייחסות זו כדי להסיק כי יחס הקביעה המתואר כאן אינו יחס דטרמיניסטי. הדבר תקף, חשוב לציין, גם ביחס לטענתו של מרקס בהקדמה שההוויה קובעת את התודעה.²¹ בהקשר

20 גורם מכריע (übergreifendes Moment). ניתן לתרגם גם ה"גורם המשתלט" או ה"גורם מסיג הגבול". מקורו של המונח אצל הגל. מתוך צמד מושגים או גורמים מנוגדים קיים תמיד, לדברי הגל, גורם אחד בעל משקל רב יותר. גורם זה קודם לוגית, קובע את אופיו של הגורם המנוגד לו וכן משפיע השפעה גדולה יותר על תוצאת התהליך הדיאלקטי היוצא מצמד הגורמים המנוגדים. מבחינה זו מדובר בגורם המכריע. מתוך צמד הגורמים אוניברסלי ופרטיקולרי, למשל, הגל גורס כי האוניברסלי הוא הגורם המכריע. ראו האנציקלופדיה של המדעים הפילוסופיים: "בלוגיקה, המחשבה והאוניברסלי הם בדיוק מה שהוא הן הוא עצמו והן האחר שלו, מה שמכריע את האחר [או מה שמסיג את גבולו של האחר (über dieses übergreift)], מה שממנו דבר אינו נמלט" (בתוך מהדורת כל כתבי הגל Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Gesammelte Werke* (GW), – Band 20: *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* (1830), Hamburg: Meiner, 1992, p. 64. הפניות למהדורה זו יופיעו להלן כך – GW 20, 64).

21 אגב שאלת הדטרמיניזם מומלץ לעיין במאמרו של גדעון פרוידנטל "האם המרקסיזם דטרמיניסטי?", בחזרה אל מרקס, בנימין כהן (עורך), תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2001, עמ' 62 ואילך.

של המבוא, העניין העיקרי הוא השימוש שמרקס עושה במונח "גורם מכריע" כדי להסביר את השפעתו של הייצור על החלוקה.

מרקס דן בקצרה באופן שבו התיעוש בחקלאות הביא לריכוז הבעלות על הקרקע בידי מספר הולך וקטן של אנשים. בעבר היו כלי העבודה הדרושים לעיבוד הקרקע זולים יחסית. גם בעלי חלקות אדמה קטנות יכלו לרכוש מחרשה פשוטה ולעבד את הקרקע ביעילות. החל מאמצע המאה השבע-עשרה, לעומת זאת, החקלאות עברה תיעוש. במאה השמונה-עשרה הומצאו מחרשות משופרות. בתחילת המאה התשע-עשרה החלו להופיע טרקטורים. כמות התוצרת החקלאית הרקיעה שחקים. אך באותו זמן הפכו כלי העבודה הדרושים לחקלאות יעילה יקרים יותר. יתרון ניכר נודע אז לגודל החלקה, שכן רק עיבוד חלקות גדולות הצדיק את השקעות ההון הגבוהות בכלי העבודה החדשים. עקב כך, בעלי החלקות הקטנות לא יכלו עוד להתחרות עם בעלי החלקות הגדולות ונאלצו למכור להם את אדמותיהם. הדרך שבה מייצרים בחקלאות הכריעה כך בנוגע לאופן חלוקת הקרקע בין החקלאים והביאה לריכוז הבעלות על הקרקע בידי מספר הולך וקטן של אנשים. בקפיטל מרקס מסביר כיצד מנגנון דומה גורם לריכוזיות דומה ולתוצאות חברתיות גרועות בהרבה גם בכל האמור בבעלות על הון.

לדידו של מרקס, מקרה זה מדגים עיקרון רחב יותר. אם נרצה להבין את חלוקת המשאבים בחברה נתונה, נצטרך לנתח קודם כול את הדרך שבה מייצרים באותה חברה. במילים אחרות, הדרך הנכונה לגשת לבעיית אי-השוויון אינה עיסוק ישיר בחלוקת העושר או ההכנסות, אלא ניתוחו של אופן הייצור. מנקודה זו אפשר להסיק גם מסקנה פוליטית: חוקים שמטרתם לחלק מחדש את העושר צפויים להיתקל בקשיים הנובעים מהנטייה לריכוזיות הטבועה בעצם הייצור הקפיטליסטי. לשם ביצוע שינויים בני-קיימא בחלוקת העושר נדרשת פעולה פוליטית שתגיע בשורש העניין – הייצור.

ג. ההון כגורם המכריע בכלכלה המודרנית: בחלק השלישי של המבוא חוזר מרקס לדון במתודולוגיה ומתמקד בשאלה: היכן להתחיל? כאן הוא נתקל במה שנראה בתחילה כפרדוקס. בחלק הראשון במבוא טען מרקס כי גורמים ומושגים תלויים תמיד במכלול רחב מהם. מכאן ניתן לחשוב שאת המחקר הכלכלי יש להתחיל במכלול ולא בגורם או מושג מסוימים. בתחילת החלק השלישי מרקס מוסיף שגם במכלול אי-אפשר להתחיל בטרם יודעים מהם מרכיביו ומאפייניו. נדמה כך שאת המחקר הכלכלי לא ניתן להתחיל במכלול ולא בשום גורם או מאפיין מסוימים. למשל, אי-אפשר להבין מהי חברה בורגנית לפני שמבינים שהיא בנויה ממעמדות, אך גם להפך – אי-אפשר להבין מהו מעמד הפועלים מחוץ להקשרו כמאפיין של החברה הבורגנית.

מרקס מציג את התלות ההדדית בין המכלול למרכיביו כקושי העומד בפני החוקר בחפשו אחר נקודת פתיחה נכונה. הוא מנסח אותו במונחים השאולים מקושי דומה שתיאר הגל בפתח ספרו מדע הלוגיקה, כאשר דן בשאלה: במה מוכרח המדע להתחיל? "ההתחלה של הפילוסופיה", טען הגל, "צריכה להיות או משהו מתווכ או משהו בלתי-מתווכ, וקל להראות שהיא לא יכולה להיות לא מתווכת ולא בלתי-מתווכת [...] אין שום דבר בשמים או בטבע או ברוח או בשום מקום אחר שאינו מכיל תיווך בדיוק כפי שהוא מכיל היעדר-תיווך".²² שאלת הראשית רודפת את הפילוסופיה מאז ימיו של תאלס במאה השישית לפני הספירה. בפילוסופיה האידיאליסטית שלאחר קאנט היא זכתה לעדנה מיוחדת בעקבות דרישתם של ריינהולד ופיכטה לעגן את הפילוסופיה ביסוד או עיקרון ראשון. הגל עצמו פתר את הבעיה, לדעתו, בכך שפתח במושג הפשוט ביותר והתקדם ממנו באמצעות דדוקציה למכלול או למושג המורכב ביותר. בפילוסופיה של המשפט התקדם הגל ממושג החזקה למושג ההיסטוריה העולמית, בלוגיקה – ממושג ההווה למושג האידיאה המוחלטת. ואולם, לעומת הגל, מרקס

פותר את שאלת הראשית בצורה אופיינית למי שזנח את הפילוסופיה הגרמנית הקלאסית, את הפרדוקסים שלה ואת שיטותיה. לאמיתו של דבר, מרקס מבחין בין שתי שאלות שונות: מצד אחד הוא שואל היכן להתחיל לחקור, ומצד שני – היכן להתחיל להסביר או להציג את תוצאות המחקר.

מרקס גורס כי את המחקר מתחילים בניתוח המציאות וממשיכים בהרכבת תמונת עולם תיאורטית. ההיסטוריה של הכלכלה המדינית היא לדידו עדות לכך. במאה השבע-עשרה ניתחו כלכלנים כמו פטי (Petty) או בואֶה-גילֶבֶר (Boisguilbert) את המכלול החברתי ובודדו ממנו לראשונה מושגים מסוימים כגון עושר או חליפין. כך יכלו במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה כלכלנים כמו סמית או ריקרדו להרכיב מתוך המושגים האלו תמונת עולם כללית, שהיא בעצם תוצאה של הרכבה (סינתזה) התלויה בניתוח (אנליזה). בהקשר זה, מרקס טוען כי תובנות תיאורטיות של ממש מופיעות רק בשלב השני, כלומר רק לאחר מלאכת ההרכבה.²³ רק אז, כאשר המושגים נטועים בתוך הקשר נכון, ניתן להיעזר בתיאוריה כדי להבין את המציאות. רק אז מדובר במדע.

כאן חשוב להוסיף כי עבור חוקרים בני תקופות מאוחרות יותר, והדבר תקף גם למרקס ובני דורו, נקודת הפתיחה שונה. מפני שהמחקר אינו מתחיל בכל דור מחדש, חוקר או חוקרת מודרניים אינם צריכים לשוב ולנתח את החברה מאפס. נקודת הפתיחה שלהם היא ביקורת של תוצאות הניתוח וההרכבה של קודמיהם תוך כדי השוואה למושא המחקר, דהיינו למציאות.

לעומת זאת, נקודת הפתיחה של הסבר או הצגת תוצאות המחקר היא אחרת. לדברי מרקס, מלאכת ההסבר כרוכה בעריכת תוצאותיהם של הניתוח, ההרכבה והביקורת לפי סדר הגיוני שפותח בגורם

23 בנקודה זו מרקס מוסיף כי תהליך ההרכבה מתרחש רק במחשבה, וכי המציאות מתקיימת באופן עצמאי מהמאמצים להבינה. הערה זו, שנדמית כיום מובנית מאליה, הייתה חשובה למרקס בפולמוס עם ממשיכיו האידיאליסטים של הגל.

שהבנתו היא תנאי להבנת שאר הגורמים, מפני שהוא קובע את תפקודם במציאות. בדיוק בשל כך, המחקר וההסבר אינם מתחילים אצל מרקס באותו המקום. המחקר מתחיל במושא המחקר החיצוני או במצב המחקר העכשווי, ואילו ההסבר מתחיל בגורם המכריע.²⁴ כזכור, בחלק השני במבוא התגלה הגורם המכריע בתור הייצור. ואולם, קביעה זו כללית מדי עבור מרקס. הייצור הוא הגורם המכריע בכל שלב בהיסטוריה, אך המשימה העומדת לפניו היא ניתוח הייצור הקפיטליסטי. כדי לענות על השאלה "היכן להתחיל?" צריך לפיכך לדעת מהו הגורם המכריע במסגרת הייצור הקפיטליסטי. במילים אחרות, צריך לענות על השאלה: מהו הגורם שקובע את אופיו של המכלול החברתי-כלכלי בתקופה המודרנית?

לקראת סוף החלק השלישי של המבוא, ולאחר שנגע בכמה נקודות נוספות אגב התלות בין המכלול למאפייניו, מרקס מגיע לעיקר. במסגרת הייצור הקפיטליסטי, הוא קובע, ההון הוא הגורם המכריע. זהו היחס הכלכלי שמושל לדבריו בכלכלה המודרנית.

בכל צורות החברה יש סוג מסוים של ייצור שמקנה מעמד והשפעה מסוימת לסוגי הייצור האחרים וליחסים ביניהם. זוהי

24 באחרית הדבר השנייה לקפיטל מרקס חוזר לנקודה זו: "ודאי, צריך שאופן התיאור יהא נבדל הבדל-צורה מאופן המחקר. המחקר צריך להקנות לעצמו את החומר לפרטי פרטי, לנתח את צורות התפתחותו השונות ולחשוף את הקשר הפנימי שביניהן. ורק משבוצעה עבודה זו, אפשר להביא לידי תיאור מתאים את התנועה כמות שהיא. עלה הדבר יפה, והנה חיי החומר משתקפים בכך השתקפות אידיאלית – אפשר שייראה הדבר כאילו יש לפנינו מבנה מותקן מראש [a priori] (השוו קרל מרקס, הקפיטל, תרגום: צבי וויסלבסקי ויצחק מן, בני ברק: הוצאת פועלים הקיבוץ המאוחד, 2011, עמ' 12). ואכן, מרקס לא הגיע למסקנותיו בהיסק דדוקטיבי מתוך מושג ההון. את מחקריו ערך מרקס אגב ניתוח המציאות והרכבת תמונות עולם, וליתר דיוק אגב ביקורת של מלאכת הניתוח וההרכבה של קודמיו בהשוואה למציאות. רק הצגת הדברים או ההסבר פותחים בהון (או בסחורה) ומתקדמים אל תמונת המציאות הכוללת.

תאורה כללית שבה טבולים כל הצבעים ואשר עורכת שינויים בגווניהם הפרטיים. זהו אֶתֶר מיוחד שקובע את המשקל הסגולי של כל הוויה המתבלטת בתוכו [...] בחברה הבורגנית ההון הוא העוצמה הכלכלית המושלת בכול. הוא מוכרח להיות נקודת הפתיחה וגם נקודת הסיום.²⁵

שורות אלו מעידות על שינוי בתפיסתו של מרקס לעומת כתביו המוקדמים. כבר בכתבי היד הכלכליים-פילוסופיים (1844) ניתן למצוא דיון בהון. עם זאת, ב-1844 מרקס הקדיש את מרב מאמציו לניתוח העבודה, ובעיקר העבודה המנוכרת. לדעתו דאז, ההון והרכוש הפרטי היו תוצאה של העבודה המנוכרת.²⁶ גם בחיבור עבודה שכירה והון (1847) ניתן למצוא דיון בהון. עם זאת, ב-1847 הדגיש מרקס בעיקר את התלות ההדדית בין העבודה להון.²⁷ רק ב-1857, עם כתיבת המבוא, הופיע ההון כיחס הכלכלי המכריע. לאחר מכן, בקפיטל, הוצגה בהתאם ההתמקדות בהון כמפתח להבנת אופיים של שאר יחסי הייצור וביניהם העבודה. יתרה מזאת, ההתמקדות בהון הוצגה כמפתח להבנתם של חוקי הייצור הקפיטליסטי, אשר מגמתו ההיסטורית נקבעת על ידי

25 ראו להלן עמ' 64–65. מרקס חוזר על דברים אלו גם בכרך השלישי של הקפיטל: "המחסום האמיתי שעומד בפני הייצור הקפיטליסטי הוא ההון עצמו. ההון ושערוכו העצמי מופיעים כנקודת הפתיחה ונקודת הסיום, כמניע וכתכלית של הייצור. הייצור הוא אך ורק ייצור בעבור ההון. הוא אינו ההפך, כלומר אמצעי הייצור אינם אמצעי גרידא לעיצוב תוך הרחבה מתמדת של תהליך-החיים בעבור חברת היצרנים" (MEGA II/15, 246–247).

26 "הסקנו את מושג העבודה המנוכרת (החיים המנוכרים) מתוך הכלכלה המדינית, כתוצאה מתנועת הקניין הפרטי. אולם מתוך ניתוחו של מושג זה מתברר, כי למרות שהקניין הפרטי מופיע כסיבתה של העבודה המנוכרת, כמקורה, הריהו הרבה יותר תוצאתה של זו" (קרל מרקס, כתבי שחרות, תרגום: שלמה אבינרי, תל אביב: ספרית פועלים, 1964, עמ' 128).

27 "גם ההון הוא יחסי-ייצור חברתי. הריהו יחסי-ייצור בורגני, יחסי-ייצור של החברה הבורגנית" (כתבים נבחרים (1955), כרך א, עמ' 51). "העבודה השכירה היא תנאי-קודם להון, ההון הוא תנאי-קודם לעבודה השכירה. שניהם מתנים זה את זה, שניהם מולידים זה את זה" (שם, 52).

נוסחתו הכללית של ההון ועל ידי חוקי הצבר ההון והרכזו.²⁸ העבודה מצדה הופיעה מאותה עת רק כגורם בתהליך השערוך של ההון, כאשר אופייה נקבע על ידיו.²⁹ נשים לב, אגב, כי מחויבותו הפוליטית של מרקס למעמד העובדים לא עמדה בסתירה להתקת המיקוד המחקרי מהעבודה להון.

ואולם, מה הכוונה באמירה שההון הוא הגורם המכריע? לדברי מרקס, הון הוא כסף המושקע למטרות רווח. לפיכך, טבוע בו הכרח לצמוח תמיד. אך הון הוא, כאמור, גם יחס כלכלי המקנה לקפיטליזם את אופיו. כאשר מרקס טוען כי ההון הוא הגורם המכריע פירושו של דבר הוא שמצב העניינים שבו מטרת הפעילות הכלכלית היא הפקת רווחים (ולא, למשל, סיפוק צרכים) משפיע על המבנה ועל האופי של החברה בכללותה. דוגמה להשפעה כזו ראינו קודם לכן בתהליך התיעוש של החקלאות והשפעותיו על מבנה הבעלות על הקרקע, כפי שתיאר אותם מרקס. דוגמה נוספת ניתן למצוא בדיונו של מרקס בשינויים באופי העבודה תחת הקפיטליזם. מרקס דן בעניין בקצרה במבוא ובאריכות בקפיטל.

28 "נישול זה מתגשם על-ידי משחק החוקים האימננטיים, הטבועים בו בייצור הקפיטליסטי גופו, על ידי הרכזם של ההונות. כל אחד מבעלי ההון קוטל בעלי הון מרובים [...] משפוחת-והולך בתמידות מספרם של אילי-ההון, הנוטלים בזרוע את כל היתרונות של אותו תהליך-הפיכה ועושים אותו מונופולין לעצמם – גדלה והולכת שפעת המצוקה, הלחץ, השעבוד, הניוון, הניצול, אך גדל גם מריו של מעמד הפועלים, הגואה בתמידות והוא מאומן ומאוחד ומאורגן על ידי המנגנון של תהליך הייצור הקפיטליסטי עצמו. מונופולין-ההון נהפך לכבלים בשביל אופן-הייצור שעלה ופרח יחד עמו ותחת שלטונו. הרכזם של אמצעי-הייצור והחברתה של העבודה מגיעים לנקודה, שאין להשלים עוד בינם לבין קליפתם הקפיטליסטית. קליפה זו תנופץ. באה שעתו האחרונה של הקניין-הפרטי הקפיטליסטי. המנשלים ינושלו" (הקפיטל, 630).

29 "עם שתיארנו את התפקידים השונים, הנודעים לגורמים השונים של תהליך העבודה ביצירת ערך-התוצרת, הרי ציינו, לאמיתו של דבר, את אופי התפקודים של החלקים-המרכיבים השונים של ההון בתהליך-השתערוכותו שלו עצמו" (שם, 168).

במבוא מרקס מסביר כיצד העבודה הפכה פשוטה יותר תחת הקפיטליזם. לעומת הנגר שעבד שנים כשוליה כדי לרכוש את מקצועו, הפועל שעובד במפעל מודרני לרהיטים עובר הכשרה קצרה יותר, ולכן קל לו להחליף עבודה במקרה הצורך. התיעוש הוביל כך במקרים רבים להפחתה ניכרת בכישורים הנדרשים לעבודה בענף ייצור מסוים. עניין זה נראה לכאורה חיובי, אך הוא לווה בהשלכות שליליות מבחינת העובדים.

מרקס מרחיב על הנושא בקפיטל. ראשית, הפשטות היחסית של העבודה על המכונה הפכה חלק מהעבודות למכניות, חזרתיות ומשמיות. נדמה בתחילה כי עניין זה נובע מעצם התיעוש, אך נכון יותר לטעון כי הפיכת העבודה למכנית, חזרתית ומשמית היא תוצאה של תיעוש קפיטליסטי שמטרתו היא יצירת רווח ותו לא. בהינתן מטרה אחרת, למשל הגברת התפוקה תוך כדי שיפור רווחתו של העובד, ניתן בהחלט לצפות לשיטות עבודה אחרות. אך עניין זה, הנובע כביכול מעצם התיעוש, לא היה נורא כל כך אילולא התווסף לו מאפיין נוסף. לדברי מרקס, יום העבודה בקפיטליזם נוטה להתארך. בשוק חופשי, שבו השכר משולם לפי שבוע, חודש או שנה, כל שעת עבודה נוספת יוצרת הכנסה נוספת למעסיק. בקפיטל מרקס מסביר כיצד עניין זה תלוי בביטחוננו של בעל ההון שיוכל למצוא שוק לתוצריו, עניין שבעצמו תלוי בפיתוחו של סחר חליפין בין-לאומי שבו היקף הצרכים אינו יודע גבול.³⁰ מרקס גם מראה כי באנגליה של המאה התשע-עשרה עמדה נטייה זו בבסיסה של הארכת שעות העבודה

30 "לא ההון המציא את עודף-העבודה, כל מקום שחלק מן החברה מחזיק בידו מונופולין על אמצעי-הייצור, אנוס הפועל, אם בן-חורין ואם משועבד, להוסיף על זמן-העבודה הדרוש לקיומו-שלו וליתן עודף של זמן-עבודה כדי לייצר אמצעי-מחיה בשביל מי שמחזיק בידו את אמצעי-הייצור [...] אולם ברור שאם בתוך תצורה-כלכלית של החברה מכריע לא ערך-החליפין אלא ערך-השימוש של התוצר, הרי מוגבל עודף-העבודה על ידי היקף – צר או רחב – של צרכים; אך בתוך עצם אופיו של הייצור לא מצאת אותו צורך בעודף-עבודה שאינו יודע סייג" (שם, 188).

במפעלים לעיתים עד כדי שמונה-עשרה שעות ביממה.³¹ גם היום מי שמשתכר שכר חודשי יגלה כי מופעל עליו לחץ להישאר בעבודה מעבר לשעות שסוכמו מראש ומבלי לקבל תשלום עבור שעות נוספות. פעם יש פרויקט חשוב, פעם יש עומס "בלתי צפוי", אך מעבר להסברים המקומיים, הסיבה הכללית פשוטה – כל שעת עבודה שאינה מתוגמלת יוצרת הכנסה נוספת למעסיק, והכנסה זו דרושה לו כדי לשרוד בשוק שמושלט בו תחרות.³² השינויים המפליגים באופי העבודה בחברה המודרנית, הפיכתה למכנית, חזרתית, משמימה וארוכה כל כך, כלומר האופי הקפיטליסטי המוקנה לה מעצם רדיפת הרווח – כל אלו מוזכרים בחטף במבוא ונדונים לעומק בקפיטל.

לסיכום נקודה זו, חשוב לציין כי בחלק השלישי של המבוא לא סיפק מרקס תשובה מקיפה לשאלה כיצד רדיפת הרווחים עיצבה את העבודה תחת הקפיטליזם או את החברה המודרנית בכללותה. את התשובה הזו הוא סיפק בקפיטל ולא במבוא. חשיבותו של החלק השלישי של המבוא נעוצה, לעומת זאת, בכך שמרקס ניסח בו לראשונה את המשימה שהוא מקבל על עצמו כחוקר – להסביר כיצד ההון משנה את אופייה של החברה המודרנית. מרקס עושה זאת על בסיס תיאוריה פילוסופית שפיתח בחלקים הראשון והשני של המבוא, הגורסת כי גורמים ומושגים משנים את אופיים לפי המכלול החברתי-כלכלי שבו הם מתקיימים, וכי אופיו של אותו מכלול נקבע בעצמו על ידי גורם מכריע.

זה המקום להוסיף הערה קצרה אגב יחסו של מרקס להגל. ב-1851 כתב למרקס המהפכן הגרמני פרדיננד לסל עד כמה הוא מצפה לקרוא את מחקריו בכלכלה המדינית ולחזות בפלא שבו "ריקרדו הופך

31 שם, 184 ואילך.

32 הנטייה להאריך את יום העבודה חדרה בימינו גם לענפים שבהם אין בעלי הון, כמו למשל שעות העבודה של רופאים בשירות הציבורי. במונחיו של מרקס, ניתן להגיד כי בעידן המודרני אפילו לחלק מהעבודה בשירות הציבור יש אופי של עבודה בשירות ההון.

סוציאליסט והגל הופך כלכלן".³³ שנים רבות עברו עד שמרקס פרסם את מחקריו, אך תחזיתו של לסל מעולם לא הייתה יותר ממטפורה. מרקס מעולם לא היה לא ריקרדיאני ולא הגליאני במלוא מובן המילה. אין ספק שחותמה של הפילוסופיה ההגליאנית ניכר בבירור בחלק מכתביו של מרקס. הדבר נכון גם בנוגע למבוא, המכיל מונחים הגליאניים רבים וסובב סביב שאלה שניתן למצוא גם בפתח הלוגיקה של הגל ("במה מוכרח המדע להתחיל?"). יתרה מזאת, ניכר כי התפיסה ההגליאנית בדבר מכלול בעל גורם מכריע מילאה תפקיד מרכזי בפתרונו של מרקס לבעיית נקודת הפתיחה. עם זאת, מכך אין להסיק שמרקס אימץ לא את הניסוח המדויק של הגל לבעיה זו ולא את הפתרון שהגל הציע לה. כאמור, פתרונו של מרקס לבעיית נקודת הפתיחה אינו דומה לזה של הגל. בעוד הגל מתקדם באמצעות היסקים דדוקטיביים, מרקס מתקדם באמצעות ביקורת, ניתוח והרכבה. נוסף על כך ראוי לציין כי התפיסה ההגליאנית בדבר מכלול בעל גורם מכריע שונה מהתפיסה המרקסיסטית. אצל הגל הגורמים השונים זהים זה לזה בסופו של דבר. אצל מרקס מדובר, לעומת זאת, ביחסים בין גורמים חברתיים שונים שפועלים הדדית זה על זה.³⁴ אם רק נתרחק מספיק, הגל ומרקס באמת דומים זה לזה. הם

33 לסל למרקס, 12 במאי 1851. בתוך – Ferdinand Lassalle, *Nachgelassene Briefe und Schriften*, Bd. 3: Der Briefwechsel zwischen Lassalle und Marx, Berlin: Springer, 1922, p. 28–29.

34 אלתוסר דן בנקודה זו באופן מקיף (השוו אלתוסר, *בשביל מרקס*, 278 והלאה). נוסף על כך יצוין כי רק בזכות הבדל זה יכול מרקס לטעון כי עבור בעל ההון, כמו גם עבור הפועל, ה"חוקים האימננטיים" של הייצור הקפיטליסטי הם "בחזקת חוק כפייה הבא מן החוץ". השוו "ואולם, בכללו של דבר, אין זה [רדיפת הרווח] תלוי כלל ברצונו הטוב או הרע של בעל-ההון היחיד. החוקים האימננטיים הטבועים בייצור הקפיטליסטי – ההתחרות החופשית באה ונותנת להם תוקף לגבי בעל-ההון היחיד, בחזקת חוק כפייה הבא מן החוץ" (הקפיטל, 218).

חולקים תפיסה שלפיה גורמים חברתיים (ובתוכם התנהגותם של בני האדם) יש להסביר קודם כול מתוך מאפייניו של ההקשר החברתי שבמסגרתו הם פועלים. בשל כך יש להגל ולמרקס יריבים תיאורטיים משותפים – הוגי האטומיזם החברתי. בנקודה זו הגל ומרקס דומים גם לברוך שפינוזה, לאוגוסט קונט ולמישל פוקו. ואולם, דמיון הוא אחרי הכול עניין יחסי. אם נבחן את העניין מקרוב, הבדלים משמעותיים יתגלו כמעט בכל השקפה שנראתה בתחילה משותפת. ראינו לעיל כמה דוגמאות להבדלים ספציפיים, אך חשוב להבחין גם בנקודה הבאה. כאשר מרקס כתב את המבוא, ב-1857, הוא כבר היה כלכלן. פנייתו אל הגל נעשתה מתוך בעיותיה של הכלכלה המדינית, ולא מתוך בעיותיה של הפילוסופיה הקלאסית. מחד, מרחק דיסציפלינרי זה עמד ביסוד יכולתו של מרקס להיעזר בפילוסופיה ההגליאנית בלי להתחייב לא לעקרונותיה ולא לפתרונותיה; מאידך, מרחק זה מסביר גם את היתרון שמרקס שאב מהיכרותו עם המסורת הפילוסופית הגרמנית, שהייתה שונה כל כך מהפילוסופיה הבריטית אשר עמדה ביסוד הכלכלה המדינית הקלאסית. לעיתים, הנכס החשוב ביותר שיש לחוקר העובר בין דיסציפלינות, אסכולות או תרבויות הוא העובדה שמה שמובן מאליו מנקודת המבט של העוסקים בתחום אינו מובן מאליו מנקודת מבטו.

ד. שאלת היוצאים מן הכלל: אם שלושת החלקים הראשונים במבוא עסקו ביחסים שבין פרט לכלל (דהיינו בין גורם או מושג לבין המכלול החברתי שאליו הם שייכים), החלק הרביעי הוקדש לדיון בשאלת מעמדם של יוצאים מן הכלל. במילים אחרות, לאחר שמרקס הגיע למסקנה העיקרית של החיבור, הוא פנה להוסיף לה סייג. בתקופה המודרנית ההון מקנה אופי קפיטליסטי לייצור וכן לצריכה, לחליפין ולחלוקה – אבל לכלל זה יש גם יוצאים מן הכלל.

בפתח החלק הרביעי של המבוא מרקס מונה כמה נקודות שאליהן ביקש לחזור בהזדמנות אחרת. לאחר מכן הוא מפתח אחת מהן. מדובר בעיקרון שמרקס מכנה "אי-ההתאמה" או ה"יחס הבלתי-שווה" בין

הייצור החומרי ובין הייצור האמנותי. מרקס יוצא מתוך השאלה הבאה: כיצד האמנות היוונית עדיין יפה בעינינו? כיצד היא מופיעה בפנינו כאמנות שניחנה ביופי על-זמני? במילים אחרות, אם בתקופה המודרנית ההון מקנה מעמד והשפעה לסוגי הייצור האחרים, מדוע תוצרים אמנותיים מתקופה קדם-קפיטליסטית עדיין שומרים על מעמדם?

תשובתו של מרקס לשאלה זו היא שהאמנות היוונית מרשימה אותנו דווקא כמשהו שעבר זמנו, כלומר סוד יופייה נמצא באי-ההלימה בינה לבין העולם המודרני. לדברי מרקס, המודרניים מביטים ביוונים כמו שאדם מבוגר מביט בילד. הם רואים בהם דבר מה שלעולם לא יוכלו לשוב ולהיות. ואולם, לאמיתו של דבר אפשר לטעון שההסבר הספציפי של מרקס אינו העיקר. מה שחשוב כאן הוא העיקרון ההסברי. את הרלוונטיות של האמנות היוונית אין להסביר במונחים של יופי על-זמני. יש להסבירה ביחס לתפקיד שהיא ממלאת בתוך הקשר מודרני. את העיקרון הכללי ניתן לסכם כדלקמן: לא כל התופעות עומדות בזיקה ישירה לכוחות הייצור וליחסי הייצור, אך ככלל אצבע אפשר להניח כי הן עומדות בזיקה כלשהי אליהם. מעיקרון זה נגזר גם עיקרון מתודולוגי: גם את היוצא מן הכלל יש להסביר ביחס לכלל. לסיכום ניתן לומר כי החלק הרביעי במבוא אינו דיון ממצה בשאלת האמנות היוונית או בשאלת יוצאי הדופן, אלא עדות לכך שמרקס הכיר בקושי מסוים בתפיסתו, ביקש למצוא לו פתרון ואף החזיק ברעיון מסוים באשר לטיב הפתרון המסתמן.

על התרגום

כאמור בפתיחה, המבוא, שנכתב ב-1857, נגנו שנתיים לאחר מכן ולא ראה אור בחייו של מרקס. ב-1902 גילה התאורטיקן המרקסיסט קרל קאוטסקי את המבוא בעיזבונו של מרקס והוציאו לאור שנה אחר כך.

מראשית המאה העשרים ועד היום הופיע המבוא ברוב המהדורות של הספר לביקורת הכלכלה המדינית וכן במהדורות השונות של החיבור גרונדריסה. המבוא לביקורת הכלכלה המדינית מופיע לפיכך לעיתים גם תחת השם מבוא לגרונדריסה. ההקדמה, שנכתבה ב-1859, פורסמה באותה שנה בספר לביקורת הכלכלה המדינית. בשל כך מופיע כאן המבוא לפני ההקדמה.³⁵

המבוא מעולם לא ראה אור בעברית. תרגום שנעשה לצרכים פנימיים בסמינר הקיבוצים (1980) לא הושלם ואינו זמין לציבור הרחב. הוא גם הספיק להתיישן.³⁶ פסקאות אחדות מתוך המבוא תורגמו בידי חנה הוכברג בקובץ על אמנות וספרות (1951)³⁷ וכן בידי אברהם יסעור בקובץ מבחר כתבים פוליטיים (1983).³⁸ ההקדמה תורגמה לעברית פעם אחת על ידי צבי רודי (1942)³⁹ ופעם נוספת על ידי

35 בספרי עיון נהוג למקם את ההקדמה (Vorwort / preface) לפני המבוא (Einleitung / introduction). מדובר גם בטקסטים בעלי אופי שונה. ההקדמה היא טקסט קצר יחסית. המחבר מציג בה את המניעים לכתובת הספר וכן את המטרות שהציב לעצמו בכתובה. ההקדמה היא גם המקום להעיר הערות אישיות. טענות של ממש יופיעו בהקדמה רק באופן כללי מאוד ולעיתים קרובות בלשון חגיגית. המבוא, לעומת זאת, הוא טקסט ארוך יותר. נהוג לכלול בו דיון שיטתי ראשון בסוגיות המרכזיות שידונו לאורך הספר. המבוא הוא גם המקום לדון במתודולוגיה ובחלוקה לפרקים. מסיבות אלו נהוג לראות במבוא חלק מהחיבור העיקרי, ואילו בהקדמה נהוג לראות חיבור נפרד שנועד להכין את הקורא לקריאת החיבור העיקרי. אם נרצה לדמות ספר לבית, ההקדמה תהיה חצר הבית ואילו המבוא יהיה חלל הכניסה (המבואה).

36 קרל מרקס, מבוא לביקורת הכלכלה המדינית, תל אביב: סמינר הקיבוצים (המעבדה הפדגוגית), 1980.

37 קרל מרקס ופרידריך אנגלס, על אמנות וספרות, תרגום: חנה הוכברג, מרחביה: הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, 1951, עמ' 27-40.

38 קרל מרקס, מבחר כתבים פוליטיים, אברהם יסעור (עורך), תל אביב: ספרית פועלים, 1983, עמ' 261-269.

39 קרל מרקס, "לביקורת הכלכלה המדינית: מבוא", תרגום: צבי רודי, קרל מרקס ופרידריך אנגלס, כתבים נבחרים, מרחביה: ספרית פועלים, 1942,

ישראל רוזנצוויג (1955).⁴⁰ התרגום של רוזנצוויג ישן אך מצוי. לא הייתי מתרגם מחדש את ההקדמה אלמלא ראיתי ערך בספר שמאגד יחדיו את המבוא ואת ההקדמה ומעניק כך לקורא העברי גישה נוחה לעקרונות הפילוסופיים העומדים ביסוד מחקריו של מרקס.

הנוסח העברי הותקן על בסיס מהדורת כל כתבי מרקס ואנגלס (MEGA). כל ההערות הן הערות המתרגם. בין סוגריים מרובעים הבאתי את ניסוחי המקוריים של מרקס, אם היה בהם עניין מיוחד או אם הופיעו במקור בשפה שאינה גרמנית. במהלך התרגום וכתובת הערות השוליים נעזרתי באפראט המדעי של מהדורת MEGA. בחלק מההערות בחרתי להביא לשם השוואה קטעים רלוונטיים מתוך כתבי הכלכלנים וההוגים שמרקס מזכיר או רומז אליהם. במקום שלא היה תרגום עברי תרגמתי משפת המקור. נוסף על כך נעזרתי וכן אני ממליץ על הפירוש של טרל קרבר (Carver),⁴¹ על הפירוש של יודית ינושקה (Jánoska) ושותפיה,⁴² על פרשנותו של סטיוארט הול (Hall)⁴³ ועל פרשנותו של לואי אלתוסר, שהעמידה את המבוא עוד בשנות השישים של המאה שעברה במרכז העיסוק הפילוסופי במרקס ובמרקסיזם.⁴⁴

כרך א, עמ' 176–180. חשוב לציין כי את ה"הקדמה" תרגם רודי תחת השם "מבוא". תרגומו אינו עולה בקנה אחד עם הטרמינולוגיה הפילוסופית העברית כפי שהתגבשה לאחר מכן לאורך המאה העשרים.

40 קרל מרקס, "לביקורת הכלכלה המדינית: הקדמה", תרגום: ישראל רוזנצוויג, **כתבים נבחרים** (1955), כרך א', עמ' 252–255.

41 Terrell Carver (ed.), *Karl Marx: Texts on Method*, Oxford: Blackwell, 1975

42 Judith Jánoska, Martin Bondeli, Konrad Kindle & Marc Hofer, *Das "Methodenkapitel" von Karl Marx: Ein historischer und systematischer Kommentar*, Basel: Schwabe, 1994

43 Stuart Hall, "Marx's Notes on Method: A 'Reading' of the 1857 Introduction", *Cultural Studies* 17 (2), 2003, p. 113–149

44 "על הדיאלקטיקה המטריאליסטית", אלתוסר, **בשביל מרקס**, עמ' 229–300.

על עזרתו הטובה ועל העידוד במהלך העבודה על התרגום ועל פתח הדבר אני רוצה להודות לגדעון פרוידנטל. ספר זה לא היה רואה אור בלעדיו.

טל מאיר גלעדי